

Динаміка традиційної транспортної лексики в українських говорах Закарпаття

Першочерговим завданням української діалектології є не тільки ґрунтовне вивчення усіх мовних рівнів діалекту, але й простеження динаміки діалектної системи.

Системні зміни зумовлені низкою екстра- та інтралінгвальних чинників. Серед цих процесів Г.І. Гримашевич визначає “архаїзацію лексем у зв’язку зі зникненням реалій, які вони позначали, міжмовні та міждіалектні контакти, міграційні процеси, проникнення в діалектну мову літературних елементів, розвиток матеріальної культури, народного господарства, модернізацію промисловості, зникнення з ужитку реалій, що закономірно призводить до зникнення лексем на їх позначення або перенесення назв на інші предмети, відхід у небуття населення старшого віку та ін.” [3, 141].

При опрацюванні питання динаміки діалектних систем науковий інтерес становлять дослідження К.Д. Глуховцевої (східнослобожанські говірки) [1], П.Ю. Гриценка (варіювання лексики в межах ареалу) [4], О.М. Костів (динамічні процеси на матеріалах II т. “Атласу української мови”) [6], Л.М. Григорчук [2; 7], І.В. Сабодоша [8], Г.І. Гримашевич [3], Д.А. Ігнатенко [5], Ю.В. Абрамян (східнослобожанські говірки) [5], М.О. Волошинової (східнослобожанські говірки) та ін. Л.М. Коць-Григорчук присвятила праці вивченню понять динаміки і статичності (“явище”) українського діалектного мовлення. Дослідниця вводить поняття “горизонт лінгвістичного дослідження” [2, 154–168; 7, 70–74] з метою усунути різні оцінки того самого мовного явища на певній території. Науковці повинні чітко підбирати підходи, методи, горизонт лінгвістичного спостереження, бо для “вивчення формально ідентичних і однаково локалізованих у мовному просторі елементів мови, але при різних умовах проектування їх на дослідження, тож і різних горизонтах, можемо здобути неоднакові висновки щодо їх суті” [2, 168].

Територія Закарпатської обл. перебуває під впливом кількох чинників мовних змін, що дає науковцям підставу для ви-

вчення тенденцій розвитку діалектної системи. Два говори (закарпатський та гуцульський), що вживаються в Закарпатській обл., утворюють неповторну систему, яка містить статичні й динамічні елементи. Предметом нашого дослідження є назви на позначення традиційних видів транспорту. Мета – виокремити в межах тематичної групи транспортної лексики лексико-семантичні мікрогрупи, простежити динаміку традиційної транспортної лексики в українських говорах Закарпаття. Актуальність і наукова новизна полягає в застосуванні вже відомих теоретичних положень при аналізі не вивченої на території Закарпатської обл. тематичної групи транспортної лексики.

Дослідження ґрунтується на власних записах живого мовлення, зібраних автором експедиційним методом. Записано матеріал від людей різних вікових груп, що дозволяє простежити диференціацію в мовленні різних поколінь.

У межах тематичної групи транспортної лексики визначаємо лексико-семантичні мікрогрупи: “Віз, його частини”, “Сани, їхні частини”, “Інші транспортні засоби”, “Вантаж”, “Упряж”, “Предмети догляду тяглової худоби”. Зазначені мікрогрупи базуються на парадигматичних зв’язках між словами.

При дослідженні номенів використовуємо термінологію О.М. Костів про ядро та периферію діалектного явища, де під ядром розуміємо елементи статички, а під периферією – ті елементи, в яких унаслідок різних чинників утворюються динамічні процеси [6].

Ядром транспортної лексики є слова, що вживаються регулярно, незалежно від вікової чи територіальної диференціації, що характеризує процес найбільшої концентрації лексичної риси. Наприклад, семему ‘назви традиційного воза’ представлено номеном *віз* (*вуз*, *вўз*), семема ‘верхня частина коробка воза з боковими стінками й сидінням’ – назвами *й’ашичик*, *ла́да*, семема ‘частина воза’ – назвою *тел’іга*. Ці семени стійкі у вживанні на всій території, притаманні всім віковим групам.

На периферії маємо можливість спостерігати динамічні процеси. Перш за все, варто наголосити на віковій диференціації мовлення. Номени можуть мати різну частоту вживання залежно від вікової групи. Наприклад, назви, зафіксовані від інформантів усіх вікових груп: *драбин’ак*, *гума́к* (*гума́к*), від *деревл’аний віз* (*вуз*, *вўз*), *гумо́вий віз*, *гумі́йовий віз* ‘назви тра-

диційного воза', *дóш'ка*, *боковіна* 'полудрабок, одна з двох бічних частин короба воза для перевезення твердих матеріалів', *пері́дн'а* (*перéдна*) *тел'і́га*, *перéдн'а кічка* 'передок, передня частина воза', *за́дн'а тел'і́га*, *за́дн'а кічка* 'задок, задня частина воза', *пóлиц'а*, *спу́дн'а* (*спі́дн'а*, *спі́дна*) *дóшка*, *ні́жн'а дóш'ка*, *дно* 'дерев'яний брус, укріплений зверху на осі воза, нижня дошка на возі', *звóра* (*свóра*), *розвóра* (*рузвóра*) 'розвора, міцна жердина, якою подовжується віз' та інші.

Номени *підвóда*, *вáнтош*, *тел'і́га*, *тел'і́жáнка*, *брíчка* 'назви традиційного воза', *за́дн'ий хід* 'задок, задня частина воза', *кóч'*, *коч'і́я* 'верхня частина короба воза з боковими стінками й сидінням', *посерéдниц'а* 'розвора, міцна жердина, якою подовжується віз', *гáл'ма* 'пристрій, яким сповільнюють або зупиняють рух воза', *áраш*, *áрашник* 'товста жердина, прикріплена до переда воза, щоб ним керувати й запрягати пару коней', *упр'áж*, *упр'áга*, *упр'áжка*, *за́пр'ах* 'збруя', *кетэфі́й*, *кетéфі́й*, *кетэфі́к*, *кетэфі́йк* (*кетэфы́йк*), *катафі́йк*, *кефеті́к*, *кефеті́йк* 'виготовлена з мотузки частина збруї, яку накладають коневі на голову; одягають під час випасання коня' та інші зафіксовані здебільшого в мовленні носіїв старшого та середнього віку. Обмежене вживання номенів лише старшим поколінням призводить до поступової архаїзації та зникнення слів.

До виходу лексем з ужитку призводить і модернізація суспільства, наслідком якої з утратою позначуваної реалії архаїзується і слово. Наприклад, для називання дерев'яної жердини, якою подовжується віз, використовують лексеми: *звóра* (*свóра*), *розвóра* (*рузвóра*), *розві́р*, *розвóрина*, *посерéдниц'а*. Для іменування такого ж пристрою, виготовленого з заліза, вживають номен *друк*. Аналогічно слова *віс'* (*вус'*, *війс'*, *ос'*), *осá* 'назви для стержня, що на ньому крутиться колесо, вісь воза' витіснила назва *тінтел'* (*тінтил'*, *тénтіл'*).

Спостерігаємо проникнення в діалектну мову літературних елементів, хоча процес взаємодії діалекту та літературної мови як форм національної мови є двостороннім.

Серед динамічних процесів виділяємо зміни в семантичній структурі слова. Зокрема відбувається спеціалізація (звуження) значення укр. літ. слова *дóшка* 'плоский невеликої товщини кусок дерева, випиляний з колоди' [СУМ 2, 400–401], зумовлена застосуванням дощок при спорудженні конструк-

ції бічної частини коробка воза. Серед семантичних процесів спостерігаємо перенесення значення, наприклад: *л'іска*, *перéдн'е чолó*, *зáдн'е чолó* 'щабель, поперечна планка в полудрабку воза для уникнення випадіння вмісту воза', *пóлиц'а*, *поліц'а*, *поду́шка* 'насад, опора для широких брусів із двома ручицями на передку й задку воза', *гáч'і* 'підойма, поперечний брус на задньому кінці передніх сниць, що допомагав підтримувати горизонтально самі сниці і дишель' (первинне значення закарпат. *gát'і* 'широкіє мужские штаны' [Торунь, 82]), *пúто* 'пристрій, яким сповільнюють або зупиняють рух воза', *башма́к*, *чижимо́к* 'пристрій, який ставлять під колесо для зупинки воза', *ца́пи* 'широкий рухомий брус із двома ручицями на передку воза й нерухомий на задку воза для перевезення вантажів', *шері́гл'а* (первинне значення закарп. марамор. *шарáтля* 'носилка для гною, піску, глини, каміння' [Бевка, 144]), *решу́тка* 'полудрабок, одна з двох бічних частин коробка воза для перевезення сіна у вигляді драбини', *шубер*, *перéдн'ій шубер*, *зáдній шубер* 'щабель, поперечна планка в полудрабку воза для уникнення випадіння вмісту воза' (первинне значення закарп. 'накривка в комині, щоб не виходила теплота із хати' [Бевка, 149], *шуберт* 'т. с.' [Сокирниця, 425]) та інші.

Спостерігаємо явище багатозначності, зокрема: *бі́рфа* (*бі́рфа*), *бі́рф*, *билфі́* – це 1) 'загальна назва бічної драбини воза без конкретизації її призначення'; 2) 'назви для бічної частини коробка воза для перевезення твердих матеріалів'; 3) 'назви для бічної частини коробка воза для перевезення сіна'.

Фіксуємо явище омонімії, зокрема: *голо́ўка¹*, *голові́ц'а¹* 'ремінна частина збруї, яку накладають коневі на голову і чіпляють до неї віжки', *голо́ўка²*, *голові́ц'а²* 'маточина, середня частина колеса у возі з отвором для осі та гніздами для спиць'.

Характерною ознакою закарпатського діалектного простору є велика кількість запозичень у результаті міжмовних контактів. Наведемо деякі запозичення.

Гунгаризми: *ва́нтош* 'назва традиційного воза' – від угор. діал. *vánkos* 'т. с.' [Лизанец, 583], *кóч* 'верхня частина коробка воза з боковими стінками й сидінням' – від угор. *kocsi* 'візок' унаслідок скорочення словосполучення *kocsi (szeker)* 'кочський (візок)' [ЕСУМ 3, 65], *лу́йтра* (*лі́тра*) 'полудрабок, одна з двох бічних частин коробка воза для перевезення сіна у вигляді дра-

бини' – від угор. *létra* 'т. с.' (< нім. *Leiter* 'драбина') [Лизанец, 609], *тінтел'* (*тінтил'*, *тінтіл'*) 'стержень, на якому крутиться коло, вісь воза' – від угор. *tengely* 'т. с.' [Лизанец, 627], *р'оконца* (*р'оконза*) 'насад, опора для широких брусів із двома ручицями на передку і задку воза' – від угор. діал. *rasonca* 'дерев'янні упори по боках саней' [Лизанец, 621], *форгатів*, *ферглитл'ув*, *ферликл'ув* 'широкий рухомий брус із двома ручицями на передку воза й нерухомий на задку воза для перевезення піску, гною і т. ін.' – від угор. діал. *forgattyú* 'т. с.' [Лизанец, 631], *фийк* 'пристрій, яким сповільнюють або зупиняють рух воза' – від угор. *fék* 'т. с.' [Лизанец, 631], *руд*, *р'удо* 'товста жердина, прикріплена до переда воза, щоб ним керувати й запрягати пару коней' – від угор. *rúd* 'дишель', 'жердина' [Лизанец, 622], *фертійц* (*фортійц*, *фортійцс*, *фертійст*, *феліці*) 'штельвага, довгий брусок із двома орчиками на кінцях для парокінної упряжки' – від угор. діал. *ferhész*, *ferhéc* 'т. с.' [Лизанец, 631] та ін.

Германізми: *ф'ура* 'назви традиційного воза' – від нім. *Fuhre* 'віз, підвода' (через посередництво пол. *fura*) [ЕСУМ 6, 102, 139], *раф*, *р'аф* 'металева окова на ободі колеса' – від н.в.нім. *Reif(en)* 'обруч, обід, кільце' (д.в.нім., с.в.нім. *reif* 'т. с.') [ЕСУМ 5, 84–85], *штр'анги* (*штр'ангы*), *штр'англ'і* 'посторонки, міцні ремені або мотузки з ланцюгами, що з'єднують в упряжці шлею чи хомут з орчиком' – від н.в.нім. *Strang* 'посторонок; мотузок, канат' [ЕСУМ 4, 538] та ін.

Полонізми: *в'асах* 'назви традиційного воза' – від пол. *wasąg*, *fasąg* < сер.в.нім. *fazzunge* 'бочка, облямівка' [ЕСУМ 1, 336], *д'ишел'* (*дишел'*, *дышил'*) 'товста жердина, прикріплена до переда воза, щоб ним керувати і запрягати пару коней' – від пол. *dyszal* (*dyszla*) < нім. *Deischel* 'т. с.' [Дзендзелівський 1969, 50–51] та ін.

Виявляємо кілька словакізмів, наприклад: *кланіц'а* (*гланіц'а*) 'широкий рухомий брус із двома ручицями на передку воза й нерухомий на задку воза для перевезення піску, гною і т. ін.' – від словац. *klanica* 'т. с.' [Дзендзелівський 1969, 74] та ін.

Спостерігаємо збільшення кількості назв унаслідок словотворення. Основними способами словотворення є суфіксальний (*драбин'ак*, *літр'анік* (*луйтр'анік*), *гум'ак* (*гум'ак*), *тел'іж'анка*

‘назви традиційного воза’, *коч’їя* ‘верхня частина коробка воза з боковими стінками й сидінням’, *гн’їйніц’а* (*гнуїніц’а*) ‘полудрабок, одна з двох бічних частин коробка воза для перевезення твердих матеріалів’, *гноїанка*, *закладниц’а*, *закладал’ниц’а*, *затикал’ниц’а* (*затикал’ниц’а*), *заткал’ниц’а*, *зад’їл’ник* (*задїл’ник*, *задїлник*), *задїнок*, *передїлник*, *передїнок* ‘щабель, поперечна планка в полудрабку воза для уникнення випадіння вмісту воза’, *передок* ‘передня частина воза’, *задник* ‘задня частина воза’, *помостина*, *спідниц’а* (*спудниц’а*), *спідн’арка*, *сподак* ‘дерев’яний брус, укріплений зверху на осі воза, нижня дошка на возі’, *насадч’їк* (*насадчук*), *насачик* (*насач’їк*) ‘насад, опора для широких брусів із двома ручицями на передку й задку воза’, *скрутен’*, *вертл’уг*, *веркл’уг*, *обертен’* ‘широкий рухомий брус із двома ручицями на передку воза й нерухомий на задку воза для перевезення піску, гною і т. ін.’, *гамув*, *стопурнік* ‘пристрій, яким сповільнюють або зупиняють рух воза’, *арашник* ‘товста жердина, прикріплена до переда воза, щоб ним керувати і запрягати пару коней’, *гамфиц’а* ‘орчик, дерев’яний або залізний валок, до якого прикріплюють посторонки в упряжці’, *свурник*, *клінец’* ‘шворінь, залізний стрижень, що вертикально скріплює весь передок воза з розворою’, *обручка* ‘залізний обідок на маточині колеса, біля спиць’, *мастега* ‘речовина для змащування осі й колеса із дьогтю і смоли’, *лавка*, *лавиц’а* ‘дошка, на якій сидить той, хто поганяє коней’, *упр’ажка* ‘збруя’, *головник*, *головач*, *головачка* ‘ремінна частина збруї, яку накладають коневі на голову і чіпляють до неї віжки’, *хребтовина* ‘ремінна частина збруї, яку накладають коневі на тулуб’, *кетейка*, *китичка*, *бóутиц’а*, *бóйдиц’а*, *бóйдичка*, *бóйодка* ‘червона китиця на голові коня від вроків’, *спіжув*, *цоркотол’а* ‘дзвоники на голові коня’, *зубело*, *зубелó*, *зубадло* ‘залізна частина збруї, що її вкладали коневі в рот’, *павзина*, *рудїна*, *рудїнка* ‘довга жердина, якою за допомогою мотузки притискають зверху снопи, соломку або сіно на возі’, *ременак*, *ремінник* ‘вузька ремінна смужка на довгій дерев’яній ручці поганяти коней, волів’, *держено*, *держало*, *держано* ‘пужално, держак батога’); префіксальний (*розсоха* (*розсоха*) ‘сниці, дерев’яна розвилка, у яку насаджений дишель воза’, *скорса* ‘передня загнута частина полозу саней’); префіксально-суфіксальний (*пудросошник*, *пудхвостина*, *пудгóлнина*, *пудгóлина*, *підгóлина*, *подгóлина*,

подгólнина 'підойма, поперечний брус на задньому кінці передніх сниць, що допомагав підтримувати горизонтально самі сниць та дишель', *залівчник* 'заколесник, стрижень, кілочок або цвях, який вставляється із зовнішньої сторони колеса у вісь, щоб не спадало колесо', *наголóвник*, *заголóвник*, *поголóвник*, *óглавиц*', *наголовáч* 'ремінна частина збруї, яку накладають коневі на голову і чіпляють до неї віжки', *похрѣбник*, *нахрѣбник*, *перехрѣпник*, *наплѣчник* 'ремінна частина збруї, яку накладають коневі на тулуб', *нашыйник* 'шлея, широка лямка, що облягає передню частину тулуба коня і до якої прикріплені посторонки', *побічник* 'посторонок, міцний ремінь або мотузок із ланцюгами, що з'єднує в упряжці шлею чи хомут з орчиком', *пудчерévина* (*підчерévина*), *підчерѣвник* 'назви для ремінної частини збруї, яка розташована у коня під тулубом'); складання основ та слів (*зіўдируди* (*гаўдаруди*) 'полудрабок, одна з двох бічних частин короба воза для перевезення сіна у вигляді драбини', *фергійпáлиц*'а 'штельвага, довгий брусок із двома орчиками на кінцях для парокінної упряжки', *хамремін* 'ремінна частина збруї, яку накладають коневі на тулуб', *н'óкланц*, *н'ókловланц* 'ланцюг із нашійника до переднього кінця дишля') та інші.

Важливим для виявлення динаміки лексики вважаємо "метод зіставлення синхронних станів мови на різних діахронних зрізах (на основі історичних джерел)" [6, 116]. Наприклад, *канчúк* 'назва для вузької ремінної смужки на довгій дерев'яній ручці поганяти коней, волів', із тим самим значенням є нормою сучасної літературної мови 'нагайка з переплєтених ремінців' [СУМ 4, 91]. Номен з іншим значенням поширений у говорах української мови, пор. бойк. *канчуки* 'рід ритуальної гри при покійнику' [Онишкевич 1, 338], із тим самим значенням у середньополіських говірках, народних піснях, пор. *канчúк* 'плеть, нагайка' [Словарь 2, 215], непаспорт. *канчúк* 'т. с.' [Желеховский 1, 333]; пор. в інших слов'янських мовах: рос. *канчúк* 'нагайка', білор. *канчúк*, пол. *kańczug*, чес. *kaňčík*, слов. заст. *kaňčika*, болг. *камшик*, макед. *камшик*, серб., хорв. *кàмшија*, *кàнција* 'т. с.' запозичене з тур. мови; пор. тур. *катсі* 'нагайка' [ЕСУМ 2, 367].

Отже, динамічні процеси традиційної транспортної лексики в українських говорах Закарпаття переважають над статичними. Серед процесів, що перебувають у русі, спостері-

гаємо варіативність у вживанні лексем відповідно до вікової категорії мовців, архаїзацію номенів, зміни у смисловій структурі слів. Унаслідок мовних контактів важливим динамічним елементом є запозичення. Словотворча система транспортних назв відкрита, поповнюється новими дериватами, що свідчить про її постійний розвиток.

1. Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок. Луганськ. 2005.
2. Григорчук Л.М. Горизонт лінгвістичного дослідження // Українська історична та діалектна лексика. Вип. 2. К. 1995.
3. Гримашевич Г.І. Динамічні процеси в побутовій лексиці середньополіських говірок // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна: Філологія. № 1021. Вип. 66. Харків. 2012.
4. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. К. 1990.
5. Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.
6. Костів О. Вияви динаміки в Атласі української мови // Вісник Львівського університету. Вип. 46. Ч. 2. Львів. 2009.
7. Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору. Нью-Йорк; Львів. 2002.
8. Сабашко І.В. Зміни у функціонуванні запозиченої лексики в українській закарпатській говірці післявоєнної доби // Українська лексика в просторі і часі. Ужгород. 2015.

Бевка	<i>Бевка О.</i> Словник-пам'ятник: Діалектний словник села Поляни Мараморошського комітату. Ніредьгаза. 2004.
Словарь	<i>Словарь української мови:</i> в 4 т. / За ред. Б. Грінченка. Т. 1–4. К. 1958–1959.
Дзєндзелівський 1969	<i>Дзєндзелівський Й.О.</i> Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. К. 1969.
ЕСУМ	<i>Етимологічний словник української мови:</i> в 7 т. Т. 1–6. К. 1982–2012.
Желеховский	<i>Желеховский С., Недільский С.</i> Малоруско-німецький словар: у 2 т. Т. 1. Львів. 1880.
Лизанец	<i>Лизанец П.Н.</i> Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья: Венг.-укр. межъязык. связи. Будапешт. 1976.
Торунь	<i>Николаев С.Л., Толстая М.Н.</i> Словарь карпато-украинского торуньского говора (с грамматическим очерком и образцами текстов). М. 2001.
Онишкевич	<i>Онишкевич М.Й.</i> Словник бойківських говірок: у 2 ч. Ч. 1. К. 1984.

DYNAMICS OF TRADITIONAL TRANSPORT VOCABULARY IN THE UKRAINIAN TRANSCARPATHIAN DIALECTS

The article deals with the lingual processes in traditional transport vocabulary of the Ukrainian Transcarpathian dialects. Static and dynamic elements in the system of transport vocabulary are defined. The analysis shows that dynamic ones prevail over the static. It indicates that the dialectal system is constantly in development.

Key words: dialectal vocabulary, nomen, sememe, static elements, dynamic processes, traditional transport vocabulary, Ukrainian Transcarpathian dialects.